

Slänga och bränna eller sortera och återvinna?

Stockholms sopor 1900–1975

THOMAS KAISERFELD* *Lunds universitet*

Ylva S. Sjöstrand, *Stadens sopor: Tillvaratagande, förbränning och tippning i Stockholm 1900–1975* (Lund: Nordic Academic Press 2014). 320 s.

Avhandlingens utgångspunkter

Sopor är ett eftersatt historiskt forskningsområde. Skälet är förstås att sopor under lång tid inte har luktat särskilt akademiskt. Men när det nu handlar om sopornas historia hänger det samman med att historisk forskning, liksom all annan forskning, i mångt och mycket präglas av den tid som forskningen bedrivs i mer än den tid som studeras. I detta fall kan miljöhistorisk forskning under de senaste decennierna på ett självklart sätt kopplas till en ökad miljömedvetenhet. Här handlar det om sophanteringen i en stad, Stockholm, under förra seklet, då Stockholm gick från att vara en fattig och huvudsakligen agrar provinsiell stad till att bli en industrialiserad storstad. Studiens slutpunkt är 1975 då villkoren för sophantering i Stockholm och Sverige ändrades ingående genom ny lagstiftning (s. 15).

Mycket kortfattat kan avhandlingens innehåll summeras genom att konstatera att Stockholms stad i början av 1900-talet i första hand tog tillvara avfall, bland annat genom att sälja det som gödsel. Från sent 1920-tal brändes och tippades allt mer av soporna, fram till 1940-talet, då förbränning blev den alltmer förhärskande metoden för kvittblivning. Under sent 1960-tal och tidigt 1970-tal återuppstod dock tanken på att ta tillvara avfall för olika ändamål och att se det som en resurs snarare än en belastning.

Mer specifikt studerar Ylva Sjöstrand både hur debatterna om Stockholms sopor har sett ut och hur själva sophanteringen organiserats. Till detta kommer de olika argumenten för och emot sophanteringslösningar som framförts, liksom analyser av mängden och sammansättningen av avfallet. Det är alltså en relativt brokig avhandling med många olika infallsvinklar

* Professor i idé- och lärdomshistoria; fakultetsopponent

och perspektiv. Dessutom är tidsomfånget, 75 år, från 1900 till 1975, relativt omfattande. Syftet är alltså att undersöka historisk förändring och kontinuitet när det gäller hur Stockholms stad har gjort sig av med sina sopor samt vilka föreställningar som har styrt de kommunala aktörernas agerande (s. 14). En grundläggande utgångspunkt för valet av tidsperiod har varit att sophanteringens under 1900-talet, som så många andra verksamheter, gått från att vara individens eller byalagets problem till att bli det allmännas (s. 15). Det är alltså inte sophanteringens i största allmänhet vi har att göra med, utan hur man blivit av med skräpet.

Det här syftet leder sedan vidare till en mängd olika frågor: Hur mycket sopor hanterades? Hur var deras sammansättning och volym? Vilka debatter fördes? Vilka problem uppmärksammades och vilka lösningar föreslogs? Och vad gjordes i praktiken? Observera att frågebatteriet inte innehåller frågor om vad som bör betraktas som avfall. Den frågan har Sjöstrand behandlat genom att definiera avfall som det som Stockholms renhållningsverk har haft som uppgift att hantera (s. 16). Det innebär att avfallets sammansättning förändrades över tid liksom att vissa kategorier, som industriavfall, är underrepresenterade. När vattenburna avloppssystem infördes under 1900-talet innebar det exempelvis att mängden latrin som renhållningsverket hanterade minskade. På samma sätt minskade gödselmängden i takt med att dragdjur ersattes med olika motoriserade fordon. Tvärtom så ökade mängden papper genom dagspressens genomslag och de allt vanligare pappersförpackningarna. Avhandlingens avfallsdefinition är alltså operationell.

För att kunna jämföra svaren på dessa frågor under olika tidsavsnitt inför Sjöstrand begreppet avfallsregim som analysram. Inom den historiska litteraturen används gärna regimbegreppet för att framhäva institutioners, alltså formella och informella reglers, betydelse för mänskliga utbyten i olika sammanhang. Här handlar det om institutionernas betydelse för hantering av avfall. En av de stora poängerna med institutionell teori är betoningen av långsamma förändringar och därmed historiska förhållandens betydelse. Detta fångar Sjöstrand med att konstatera att tekniska och organisatoriska system är trögföränderliga (s. 20). Tröghet innebär här "att befintlig teknik, befintlig organisation och befintliga tankestrukturer gör att ny teknik, ny organisation och nya idéer har svårt att bryta igenom det gamla." (s. 21). Det finns en kostnad, kalkylerad eller outtalad, för att byta praktik i termer av organisation eller teknik och tankestrukturer innefattande uppfattningar om avfall och kvittblivning.

Samtidigt har avfallet antingen ett värde, bruksvärde eller marknadsvärde, eller saknar helt värde och ses då som en värdelös belastning. Hypotesen här är att olika uppfattningar om avfallets värde eller brist på värde kombinerades med varandra på olika sätt som dominerade under olika delar

av tidsperioden 1900–1975. Förändringarna i synen på avfallets värde skapar en viktig grund för förändringar i avfallsregimer trots deras tröghet. En annan viktig förändringsorsak är att de problem som ibland uppstår inom en avfallsregim kan vara av sådant slag att det kräver att regimen helt måste omskapas och förändras för att de ska kunna lösas (s. 23). När det gäller att karakterisera problem som kan lösas inom en avfallsregim eller som kräver ett byte av avfallsregim passar dock Sjöstrand och undviker därmed deterministiska slutsatser (s. 24).

Här finns en forskningslägesbeskrivning som visar att det finns en del tidigare studier, men att det i egentlig mening saknas oberoende källkritisk forskning om Stockholms avfall och kvittblivning under 1900-talet (s. 29). Källmaterialet som används är huvudsakligen fullmäktigehandlingar som genom sökts med hjälp av register där ett antal sökord slagits med tioårsintervaller. Dispositionen som sedan följer är kronologisk.

Undersökningens resultat

Det första empiriska kapitlet behandlar den så kallade tillvarataganderegimen som etablerades 1900–1907 efter utländskt mönster under ledning av renhållningsverkets ingenjör Karl Tingsten, som 1894–1904 var föreståndare på Lövsta, nordväst om Stockholm, som var stadens sopförbränningsanläggning, och renhållningsdirektör 1904–1928. Vad det handlade om var att ordna ett system där olika typer av sopor sorterades och distribuerades till olika former av tillvaratagande för att på så sätt maximera det som kunde säljas i form av gödsel, skrot eller återvinningsbara material eller produkter (s. 49). Även om en större del av skräpet brändes på Lövsta, som funnits tillgänglig från sent 1800-tal, var redovisningen av förbränning ändå nedtonad i förhållande till hur tillvaratagandet redovisades (s. 58, 61). Grunden var att stora mängder av avfallet utgjordes av gödsel och latrin eftersom dragdjur var vanliga på gatorna samtidigt som det huvudsakligen saknades vattenburna avloppssystem och vattenklosetter. Problem med sopsortering löstes med så kallad harpning och källsortering (kallad sortering på produktionsplatsen) under seklets första år. Källsortering för hushåll infördes 1907 (s. 60).

Det tredje kapitlet handlar om debatten om huruvida det var lämpligt att föda upp svin på köksavfallet, en trots allt marginell företeelse som ändå fick stort symboliskt värde (s. 77). Sjöstrand menar att denna tanke var det mest extrema uttrycket för tillvarataganderegimen. Under 1920-talet ställdes dock tillvarandetaganderegimen inför stora utmaningar. Mängden gödselavfall minskade samtidigt som efterfrågan dök, i synnerhet efter första världskriget. Under samma tid ökade mängden skräpsopor och hushållsopor, bland annat papper, som inte kunde användas till gödsel. Marknadsvärdet på soporna minskade när efterfrågan vek och det blev allt svårare att

realisera bruksvärdet i intäkter (s. 108). I slutet av 1920-talet ledde det till att tillvarataganderegimen definitivt övergavs.

Det fjärde kapitlet handlar om den förbränningsregim som i slutet av 1920-talet ersatte tillvarandetaganderegimen och som dominerade fram till slutet av 1960-talet. Stora mängder sopor brändes med bara marginellt tillvaratagande av värme. En stor del tippades också. Den yttersta symbolen var den nya funktionalistiska förbränningsanläggningen på Lövsta som öppnade 1938. Under denna tid mer än fördubblades avfallsmängden inklusive hushållssopor med papper, metall, glas och mot slutet av perioden också plast (s. 120). Kvittblivning genom förbränning och tippning blev den förhärskande metoden i en tid när modernism och framtidstänkande präglade synen på avfall som något som saknade värde och därmed borde elimineras på billigast och effektivast möjliga sätt.

Det femte kapitlet handlar om hur förbränningsregimen byggdes ut ytterligare under 1950- och 1960-talen, men också började utmanas i slutet av perioden. Det handlar om hur avfallsmängderna ökade ytterligare, vilket hanterades genom att man byggde ut förbränningskapaciteten. I och med denna lösning försvagades banden med det agrara samhället, som under tillvarataganderegimen varit relativt starka i och med att avfallet i alla fall delvis användes till gödsel. Avfallshanteringen blev enkelriktad och det handlade om att bli kvitt de allt större mängderna utan att förstöra estetiska värden, exempelvis genom tippning i sjöar och vattendrag. Kritiken mot denna regim var till en början antropocentrisk i och med att den utgick från att avfallet inte fick förstöra människans miljömgänge. Mot slutet av 1960-talet blev dock en geocentrisk utgångspunkt vanligare som gick ut på att människans avfallshandtering borde göra så lite inverkan på miljön som möjligt för att bevara den som sådan. Samtidigt ökade initiativen för tillvaratagande, exempelvis genom produktion av fjärrvärme och elkraft vid sopförbränningsanläggningar.

Det sjätte kapitlet handlar om hur debatten om miljöfrågor intensifierades internationellt, nationellt och lokalt i Stockholm. Symboliskt nog hölls FN:s första miljökonferens i Stockholm i juni 1972. Tre år senare antogs en ny lag för kommunal sophandtering. Man intresserade sig alltmer för effektivare rökgasrening vid sopförbränningsanläggningarna. Under 1970-talets början intensifierades intresset för att producera fjärrvärme från sopförbränning (s. 205–206). Här spelade Ågestareaktorn och fjärrvärmeproduktion för Farsta en viss roll eftersom det behövdes fjärrproduktion där när reaktorn lades ned.

Det sjunde och sista kapitlet är en sammanfattning av tidigare resonemang och knyter även an till inledningens diskussion om byte av avfallsregimer och tröghet. Här framförs de viktigaste slutsatserna i avhandlingen,

nämligen att Stockholms sophantering präglades av en tillvarataganderegim mellan 1900 och slutet av 1920-talet. Från 1930-talet och fram till 1960-talets slut var det i stället en förbränningsregim som var förhärskande i synen på sophanteringen. Under 1960-talet utmanades den dock av olika krafter som under 1970-talet pekade mot ett nytt intresse för tillvaratagande både av sopor och av den värme som producerades vid sopförbränning och som kunde distribueras i form av fjärrvärme. Här finns också en sammanfattande karakterisering av de olika avfallsregimernas komponenter (s. 232–235). Efter de sju egentliga kapitlen i avhandlingen följer även ett appendix som är en mer inträngande diskussion om de källor som använts, deras problem och hur de har kunnat reduceras.

Diskussion

För det första kan det konstateras att avhandlingen är i stort sett fri från formaliafel. Även om någon referens saknas i käll- och litteraturförteckningen är det mer synd att det inte finns något register som hade kunna underlätta sökandet efter namn på individer och organisationer. Lite förargligt är felet i nyckeln till kurvorna i diagram 1, något som ändå framgår relativt klart av huvudtexten (s. 77). Synd är också att diagrammen 11 och 12 (s. 222–223) inte omgärdas med en hänvisning till tabell 12 med grunddata (s. 251–253) och vice versa. Men som sagt, det bestående intrycket är ändå de mycket få formaliafelen.

Inom avfallshistorien har studier traditionellt handlat om antingen hushållens hantering och kvittblivning, så kallade mikroperspektiv, eller avfallshanteringssystem som sköts av städer, regioner eller stater, så kallade makroperspektiv. Mikroperspektiv är förstas å ena sidan relativt svåra att komma åt historiskt eftersom källorna är så få och vaga. Det är svårt att dra mer generella slutsatser som bygger på systematiska studier av hushållens avfallshantering. Makroperspektiven innebär å andra sidan att det specifika med avfallshantering jämfört med andra politikområden försvinner. Avfallet reduceras till att bli ett bland andra likartade samhällsproblem vars lösningar kan studeras utifrån allmänna statsvetenskapliga, sociologiska och historiska perspektiv. Analyserna blir allmänna utan att avfallets specifika materiella kvaliteter medverkar till förståelsen.

Kritiken mot uppdelningen mellan mikro- och makroperspektiv har inneburit att historiker som Sjöstrand försöker att knyta samman hushållens problem och statsmakternas. Det handlar om att använda mikroperspektiv för att komma åt det specifika och materiella samtidigt som makroperspektiv skapar en mer generell analys och förståelse av avfallshanteringens problem. Sjöstrand gör kopplingen genom att välja en stad som fallstudie snarare än en region, ett land eller ett antal hushåll. Även om det

inte framgår explicit i forskningslägesbeskrivningen är alltså poängen med avhandlingen att koppla samman mikro- och makroperspektiven liksom det materiella med det generella. Hushållens konsumtionsmönster och sophantering, exempelvis sortering, samverkar i analysen med hur staden anordnar sina system och organisationer.

Här definieras inte inledningsvis begreppet avfallsregimer trots att det nog hade varit påkallat. I stället finns referenser till den ungersk-amerikanska avfallsociologens Zsuzsa Gilles begrepp "waste regimes". Inte heller förs någon mer ingående diskussion om institutionsbegreppet, trots att avhandlingens perspektiv implicit är det historiskt institutionella där trögheten i förändringsprocesser understryks explicit. Att definiera avfallsregimer är inte oviktigt i detta sammanhang eftersom det är det analytiska begreppet som läggs på de olika historiska aktörernas egna begrepp som renhållningsväsen, stadsrenhållning, avfallshantering, sophantering, latrintömning med mera. Begreppet är transhistoriskt i den meningen att det används för att jämföra och kontrastera avfallsregimer över tidsperioden som avhandlingen behandlar. Genom att mer explicit ta sig an en begreppsdefinition tror jag att avhandlingens institutionella perspektiv och ramar hade blivit ännu tydligare för både författare och läsare.

Med ett stort mått av revisionism kan man också fråga sig om inte förklaringarna till avfallsregimers förändring i grunden leder till en marxism tillämpad på sopor. Sjöstrand menar nämligen att: "En avfallsregim kan bestå trots förändringar, teknik kan utvecklas och idéer modifieras. När förändringen är så stor att både praktik och föreställningar domineras av en ny kvittblivningsmetod och en ny föreställning om avfallets värde kan den beskrivas som kvalitativ och en ny avfallsregim har inträtt." (s. 224). I marxistiska termer kan det tolkas som en dynamik mellan bas, som då är soporna, och en överbyggnad, som består av ideologi och tankar om avfallshantering. I och med att sopornas volym och sammansättning förändras i takt med nya konsumtionsmönster och ny teknik som avloppssystem, växer klyftan mellan överbyggnad och bas. Det är när spänningarna mellan basen och överbyggnaden blir för stora som avfallsregimen förändras och en ny avlöser en gammal enligt en dialektisk grundmall. Intressant nog finns tydliga indikationer på att det framför allt är överbyggnaden – synen på sopor och hur de bäst hanteras – som skapar incitamenten till en förändring av förbränningsregimen i slutet av 1960- och början av 1970-talet. Vi har i så fall att göra med spegelvända processer när vi jämför avfallsregimförändringar i slutet av 1920-talet med de i slutet av 1960-talet.

Ett alternativ är att använda begrepp som öppna och slutna beslutsperioder, framgångsrikt exploaterat av Bengt Jacobsson i *Kraftsamlingen: Politik och företagande i parallella processer* (1987). Exempelvis kan en öppen period

sågas ha inträffat när Karl Tingsten gick i pension 1928. En annan sådan öppen period eller möjlighetsfönster var nedläggningen av Ågestareaktorn i Farsta och behovet av en ny fjärrvärmekälla som gav möjligheter för sopförbränningsanläggningen i Högdalen att byggas ut till att producera fjärrvärme under 1970-talet. Vid båda dessa tidpunkter har Sjöstrand också identifierat regimförändringar eller potentiella regimförändringar. Man kan tänka sig att vi har en situation där en viss förändringsplan, exempelvis en ny sopförbränningsanläggning på Lövsta med ökad kapacitet, diskuterats under lång tid, men utan att realiseras. Så var faktiskt också fallet. En ny förbränningsanläggning planerades från 1923, ända tills dess att beslut fattades 1936 om att bygga en ny ugn vid den befintliga i Lövsta. Rimligen öppnades beslutsprocessen när den ivrige förbränningsmotståndaren och renhållningschefen Tingsten pensionerades 1928. Hans pensionering var i så fall ett nödvändigt villkor för att de länge diskuterade planerna skulle kunna sättas i verket. På samma sätt kan nedläggningen av Ågestareaktorn betraktas som ett nödvändigt villkor för att det gjordes slag i tanken att ta tillvara värmen från sopförbränning för att producera fjärrvärme.

Man kan också tänka sig att öppna analysen för mer sofistikerade analysredskap som ges av nyinstitutionell teori. Här finns en populär kategorisering av institutionell förändring som inbegriper förskjutning (*displacement*), överlagring eller sedimentering (*layering*), drift (*drift*), omvandling (*conversion*) and utmattning (*exhaustion*).¹ Förskjutning handlar det exempelvis om när energiverket tar över driften av Högdalen för att producera fjärrvärme i sopförbränningsanläggningen, något som innebär att förbränningsregimen bevaras med ett större mått av tillvaratagande (s. 230). Överlagring förekommer i nästan alla Sjöstrands exempel på regimväxlingar eftersom det sällan har funnits någon praktik som helt upphört utom en, att tillvarata avfall genom att mata svin med det. Men det var också en marginell företeelse.

Min poäng är inte att Sjöstrands tröghetsbegrepp skulle vara oviktigt, men att analysen skulle kunna ha varit mer sofistikerad och nå längre i förståelsen av regimväxlingar med hjälp av en ännu bättre avstämd begreppsapparat. Genom att använda gängse institutionella förändringskategorier går det att generalisera olika typer av förändringar i materialet. Framför allt går det att mer effektivt jämföra olika städer och länder med de avfallsregimer som återfanns i Stockholm.

Sjöstrand gör visserligen en del utblickar, men enligt mitt sätt att se är de lite för få och skapar inte någon mer ingående förståelse för om Stockholm var unik eller bara en av flera städer i samma storlek som följde ett euro-

1. Wolfgang Streeck & Kathleen Thelen, "Introduction: Institutional Change in Advanced Political Economies", i desamma (red.) *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies* (Oxford 2005) s. 3–39.

peiskt eller till och med västerländskt mönster. En del indikationer finns visserligen i forskningslägesbeskrivningen och i slutsatserna. Jag förstår det som att Stockholm tog intryck utifrån genom studieresor i början av seklet, medan staden var mer progressiv och nydanande i slutet av perioden. Men vi får ändå inte riktigt reda på om Stockholm exempelvis var representativt för svenska städer eller utgjorde en anomali på grund av sin storlek.

En annan typ av jämförelse hade varit att undersöka om andra regimer i Stockholm – till exempel de som stod för energi, transporter eller bostäder – också förändrades på motsvarande sätt. Om avfallshanteringen genomgick liknande regimskiften ungefär samtidigt som andra regimer kan det ha gett upphov till sökandet efter gemensamma förändringsfaktorer i staden, något som inte hade varit särskilt tidskrävande att undersöka eftersom bra sekundärlitteratur finns till att tillgå.

Det kan inte råda någon tvekan om att detta är en empiriskt mycket värdefull avhandling som på ett övertygande sätt frilägger avfallsregimsväxlingar i Stockholm mellan 1900 och 1975, ett gott bidrag till ett eftersatt forskningsområde. Svagheter inskränker sig till en något rudimentär begreppsapparat som hade kunnat utvecklas ytterligare. Då hade avhandlingen också analytiskt matchat de empiriskt starka avsnitten. Här finns ändå skäl att mana till fler studier av regimskiften inom olika kommunala verksamhetsområden som energi, transporter och bostäder, i Stockholm lika väl som i andra städer. I ett sådant sammanhang utgör Sjöstrands avhandling en mycket god förebild.